

193], КУРДЮМівка Кордова?; + ЛУШНИки алб. Lushnjë Люшне назва міста в Албанії.

7. У Поволжі назви від основи Усман- майже всі зберегли початковий голосний У-, внаслідок регулярного підживлення вимови з боку середовища – як у Росії (Башкирія, Марі Ел), так і у Казахстані, де їхні топоконтексти переважно мусульманські.

• *Н. Усмань* РФ Воронеж: Масловка, Рогачевка, Глушицы, р. Усмань, Плясово-Китаєво, Рыкань;

• *Усмань* РФ Воронеж: Мосоловка, Сабуровка.

8. Ознайомлення з картосхемами 1-3 переконує, що окремі райони слов'янських земель зберігали контакти з арабами упродовж століть, що видно із згадок халіфів різних династій і арабських реалій різного часу. Серед них топоніми від імен Умара і Усмана є слідом найраніших контактів слов'ян з Арабським халіфатом. Того ж часу можуть сягати основи Реш(е)т-/ Rost- як імовірно продовження назви рашидських (праведних) халіфів. Хронологічно наступною є група назв від основ -омль-, Масл- (атакож Гайшин-, Мервин-, Росав-, Хорош-), співвідносних з династонами Омейядів (Гішама, Мервана), їхньої столиці Русафи й іменами командувачів джигаду Маслами (713, 726-732) і аль-Хараші (724-726). Ще пізнішою є група топонімів від основ Барабаш-, Мамон-, Мансур-, Чубар-/ Чуфар-/ Явор-, Бармак-, Телеш-: це імовірний слід імен Аббасидів Ма'муна, Джаффара аль-Мансура, візирів Гаруна ар-Рашида Бармакидів (786-803) і славетної битви на р. Талас (751 р.), де араби перемогли китайське військо.

Системне дослідження арабського пласту топонімії Європи методом топонімічного контексту, частина висновків якого відображена у цій статті, дістало визнання на семінарах і наукових конференціях у Загребському університеті (Хорватія, червень 2010 р.), Львівському національному університеті (жовтень 2010 р.), Університеті Ментурі м. Константіна (Алжир, лютий 2011 р.). Воно покладене в основу відкритого міжнародного науково-дослідного проекту «Експансія халіфату до Центральної Європи і суміжних земель» (див. сайт Лінгвістичного музею КНУТШ – langs.com.ua).

Посилання

1. АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973.
2. Ат-Табарі; цит. за: en.wikipedia/Military campaigns under Caliph Uthman
3. Боплан – Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. [З супровідним текстом]. – Київ-Львів, 2000.
4. Гафуров А. Лев и Кипарис. О восточных именах. – М., 1971.
5. ЕУ – Енциклопедія українознавства: В 11 т. – К. – Львів, 1993-2003.
6. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Том 1. Литовский период. – Одесса, 1912.
7. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами. – М., 1982.
8. Плетнева С.А. Хазары. – М., 1976.
9. СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979.
10. Тищенко К.М. Арабський пласт топонімії України. –

Київ, 2008.

11. Тищенко К.М. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник. – Тернопіль, 2010.

12. Тищенко К.М. Топоніми від основи Pers-/ Pars- у Швеції // Східний світ. – 2010. – № 3. – С. 208-216, I-IV.

13. УКМЕ – Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ – Запоріжжя, 2002.

14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990.

15. Encarta – Microsoft Encarta Interactive World Atlas 2000.

16. Zanichelli – Enciclopedia Zanichelli 1996. – Bologna, 1995.

Тищенко К.Н. Родственники Эсмани

В исследованном к настоящему времени фрактале топонимов от арабских основ в Украине и на соседних землях особое место занимает группа названий от основы Усман-/ Эсман-. Изложенные в статье аргументы дают основание связать ее с именем халифа 'Усмана (644-656), при котором начались военные действия арабов против Хазарии в 654 г.

Ключевые слова: топонимы, арабская основа, халиф Усман, Хазария

Tyshenko K. M. The Yesman's relatives

Within the Arabic place-name fractal studied till now in Ukraine and on the adjacent territories a special group includes some place-names of the root Usman-/ Esmān-. The arguments exposed in the paper give reason to link it to the name of the caliph 'Uthman (644-656), who declared the first war to Khazaria in 654.

Key words: toponymys, Arabic place-name, caliph 'Uthman, Khazaria.

28.03.2011 р.

УДК 903.02(477) «7/-10»

А.Л. Щербань

ДЕКОР ЛІПЛЕНОГО ПОСУДУ ЛІТОПИСНИХ СІВЕРЯН

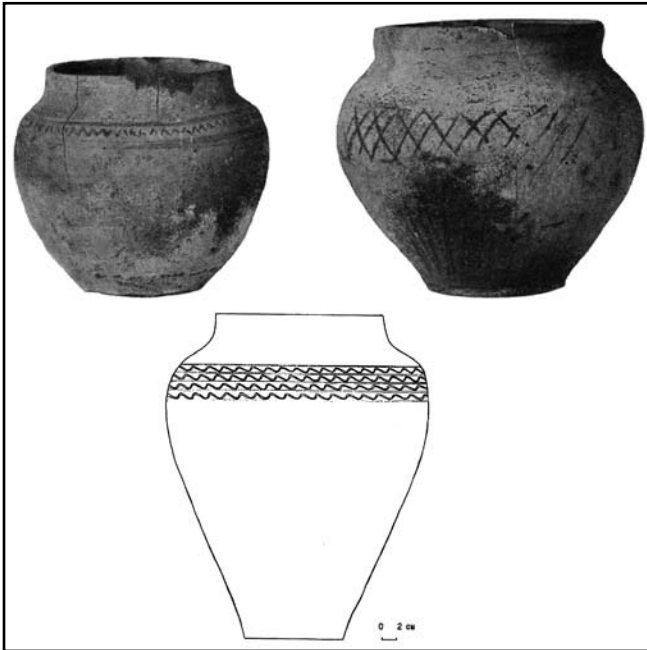
Коротко охарактеризовано елементи, композиції, еволюцію орнаментів ліпленого посуду сіверян (волинцевська і роменська археологічні культури). Подано авторську версію щодо визначення причин появи, поширення і зникнення традиції багатого орнаментування їхньої кераміки.

Ключові слова: гончарство, ліплений посуд, декор, сіверяни.

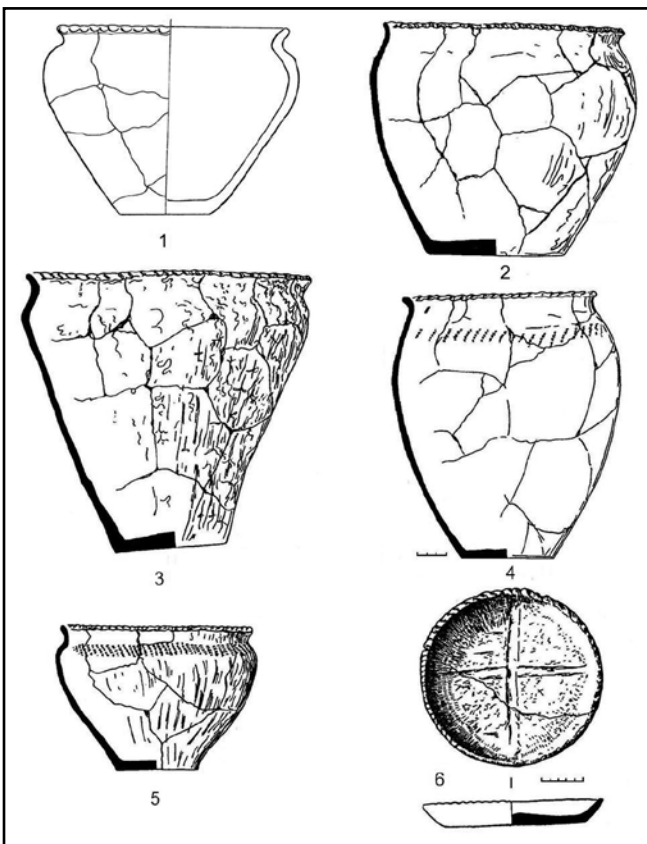
Літописні сіверяни залишили по собі пам'ятки, що в ХХ ст. отримали назву волинцевської і роменської археологічних культур (VIII – початок XI ст.). Вони мали локальний характер (поширювалась лише на території Дніпровського Лівобережжя) і нині досить добре вивчені. Зокрема, декору глиняного посуду присвячено три спеціальні статті й приділено багато уваги у студіях більш широких тем. Але багато питань досі чекають розв'язання. В даній статті висловлено власне бачення причин і процесу еволюції декору тогочасного ліпленого посуду, не заглиблюючись у дискусійні питання, щодо яких точаться суперечки в науковій літературі.

Окрім ліпленого, сіверяни протягом

досліджуваного періоду використовували посуд, виготовлений на гончарному крузі (мал. 1). Щодо місця його виготовлення й культурної належності

Мал. 1. Посуд раннього етапу культури сіверян (волинцевська культура) з могильника біля с.Малі Будки (1,2) [6, с.38, 53, рис.21, 22, 27, 30] та селища Токарі (3) [8, с.62, рис.10], виготовленого на гончарному крузі.

Мал. 2. Ліплений посуд раннього етапу культури сіверян – волинцевської культури (1) з селища Токарі [8, с.60, рис.8] і роменської культури з городища біля с.Новотроїцьке [5, с.209, рис.103]

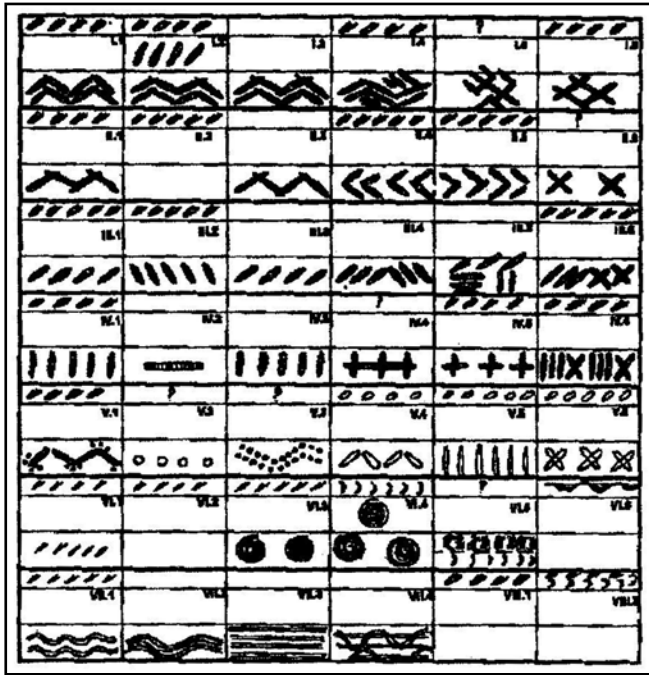
гончарів, досі визначеності немає. Автор статті підтримує думку, висловлену Олександром Григор'євим, що значну кількість такого посуду було виготовлено не сіверянами [1, 16-18]. Але для остаточного висновку необхідно провести численні хіміко-фізичні аналізи його формувальної маси. На даний момент у автора є підстави стверджувати, що техніка нанесення й елементи декору такого посуду не мають місцевих коренів, тому його у даній статті детально не буде розглянуто. Зауважимо лише, що значна частина таких виробів не призначалася для приготування страв у печі, хоча мала форму, подібну до українських горщиків XIX-XX ст. Принаймні, Олександр Григор'єв помітив, що в окремих житлах такі вироби розташовувалися в «червоному кутку» і не містили слідів перебування страв на вогні [1, 94, 154]. Автор статті вважає, що їхнє використання можна пояснити або статусністю (належали багатшим і поважнішим сіверянам), або певною ритуальною роллю.

За наявними джерелами помітно, що оздоблення ліпленого посуду сіверян еволюціонувало від простого (вдавнення по краю вінець паличкою, пальцем (мал. 2) чи стрижнем з намотаною ниткою) до складного (вдавнення по краю вінець та на плечиках тими ж інструментами), продовжуючи тенденції, що розпочалися в попередній час [11, с.53, рис.24:4,8]. Вважаю, що цей процес ілюструє шлях місцевих гончарів від частково сформованого до сформованого уявлення про декор [13, 251].

Найбільший розквіт оздоблення ліпленого посуду припав на другу половину X – початок XI ст. Зробимо його аналіз для літописної Лтави (сучасна Полтава). Матеріали з розкопок цього поселення опубліковано найретельніше (мал. 3) [2, 79-80]. Найдекорованіший на ньому найбільш розповсюджений тип посуду – горщики (87,3 % від загальної кількості, 6 типів – 36 варіантів орнаментальних композицій). Серед уламків сковорідок декорованими виявилися лише 12 % (один тип – 3 варіанти орнаментальних композицій). Прикрашено й один фрагмент глибокої миски.

Серед інструментів, за допомогою яких наносився орнамент, кількісно домінуючими були палички з прямою заокругленою робочою поверхнею, на яку намотано товсту нитку. Також використовувались інструменти з прямою заокругленою чи зубчастою робочою поверхнею. Цікавим є використання для нанесення вдавлень металевого спірального скроневого кільця.

Посуд орнаментувався переважно по краю вінець, на плечиках і шийці. У орнаментальних мотивах переважали одинарні й подвійні концентричні ламані хвилясті лінії (мал. 3). Інші елементи – навскісні й вертикальні паралельні відрізки, смуги округлих вдавлень, прямих і навскісних хрестоподібних елементів – зустрічаються у більшості об'єктів, але в невеликій кількості. Варто відзначити, що на

Мал. 3. Зведена таблиця композицій орнаментів на посуді роменської археологічної культури з посаду Лтави.
За Оксаною Коваленко [2, с.80, рис.1]

краю вінець горщиків наносили виключно смуги навскісних вдавлень, як і на сковорідках. Притому, на вінцях однієї зі сковорідок зовні нанесено ряд навскісних вдавлень інструментом з намотаною ниткою, а зсередини – нігтем.

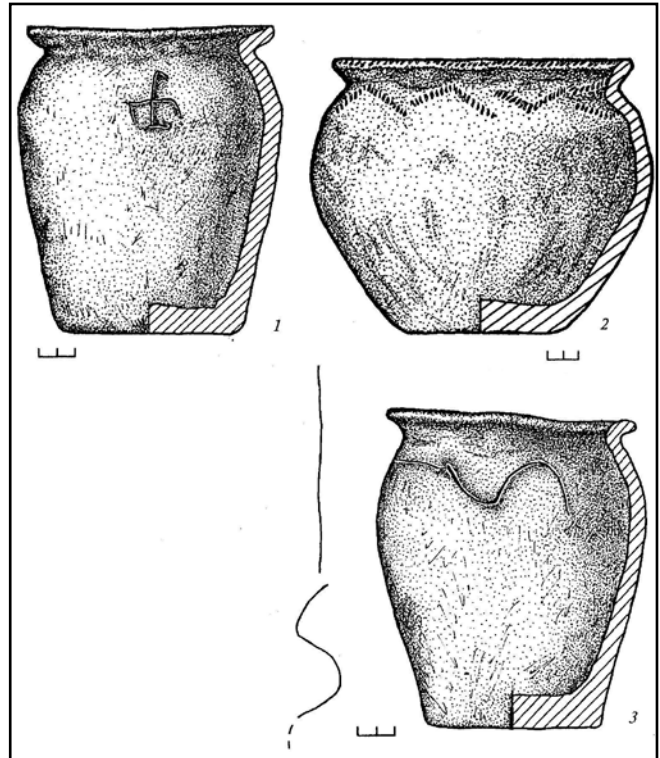
Найбільше фрагментів орнаментованого глиняного посуду знайдено в ямах №1-2 і житлах №10, 11, 13 з розкопок 1997 року [3]. Асортимент орнаментів посуду у всіх цих комплексах подібний. Найбільше серед фрагментів оздоблено ламаними хвилястими лініями (якщо в комплексі наявні т. з. «ранньогончарні» посудини – житло № 11) і плавними хвилястими.

У кожній із груп (окрім житла № 11) є від 1 до 3 фрагментів з зображеними прямими чи косими хрестоподібними елементами, смугами навскісних чи вертикальних відрізків. У окремих групах є по одному фрагменту посудин зі смугою відтисків скроневого кільця (яма № 2) чи кутоподібних елементів (житло № 10 і 11).

Складається враження, що в різних господарок був подібний набір посуду з визначеним орнаментом, серед яких переважали горщики з хвилястими лініями.

На пізньому етапі існування роменської культури місцеві гончарі почали виготовляти горщики на гончарному крузі. З'явилася можливість швидко декорувати їх, але разом з тим кількість елементів орнаменту значно скоротилася – лишилися переважно прямі й хвилясті горизонтальні лінії, які наносили вже на всю бічну площину посудини [2, 77-80].

Окремі, рідкісні вироби, мали виразно

Мал. 4. Посуд з печі житла 1 посаду Лтави [10, с.57, рис.38]

символічні зображення. Автору статті відомі такі посудини з ритуальних комплексів другої половини X – початку XI ст.: кургану № 2 могильника № 2 біля с. Городище [7, 54, мал. Б.] та печі літописної Лтави. На частині з них зображено одиничні прямі хрести. Рельєфний хрест зображували й на внутрішній поверхні окремих сковорідок [12, 90].

Проаналізуємо знахідку трьох посудин (мал. 4) з рідкісним декором з печі одного з жител Лтави. Їх було розбито, покладено на черинь і обмазано глиною [10, 51-59]. На одному виробі зображено прямий хрест, на іншому – відрізок прямої й хвилястої горизонтальної лінії, на третьому – концентричну горизонтальну хвилясту. Вважаємо, що цей посуд було використано в ритуалі. Цілеспрямоване розбиття посуду в слов'ян було могутнім оберегом від хвороб і смерті. Піч для них була одним з основних життєвих центрів та осідком духа-покровителя дому, відіграючи надзвичайно важливу роль у житті родини – господарську, комунікативну, ритуально-магічну. Зв'язок печі, вогню з підтриманням життя в помешканні зумовив їхню виокремленість у сакральному. Як ритуальний центр, вона давала господині віру в можливість за допомогою магії впливати на сили, об'єктивовані в предметах, контролювати їх [9, 366-368]. Напрошується висновок, на жаль науково слабкодоказовий, що на кожній з посудин зображено символ однієї з трьох стихій – вогню (сонця?), води і землі. Вважаємо дуже ймовірним, що господиня даного житла виготовила, продекорувала посуд, провела з ним ритуал для забезпечення родини, припинення низки нещасть,

що спіткали її перед цим.

Насамкінець зупинимося на поясненні ймовірних причин змін декору сіверянського посуду. Загальновідомо, що на всій території слов'янського світу попереднього періоду посуд, переважно, не декорувався. Лише окремі вироби прикрашалися вдавленнями по краю вінець. Й імпортного посуду місцеві мешканці, переважно, не використовували. Досліджуваний період розпочався з більшого поширення вдавлень по краю вінець а також розповсюдження імпортного посуду, виготовленого на гончарному крузі, призначеного, здебільшого, для зберігання й споживання рідин. Припинення надходження салтоїдної волинцевської кераміки призвело до розповсюдження (близько середини IX ст.) місцевого посуду, виготовленого на гончарному крузі [1, 155-156]. Цей процес супроводжувався збагаченням орнаментальних мотивів ліпленого посуду, який почали орнаментувати на плечиках. Притому, елементи орнаментів були подібними до імпортних, відрізняючись лише технікою нанесення. Вважасмо, що ці явища були пов'язані з кліматичними змінами. У V-VIII ст. спостерігався пік Німфейської трансгресії Чорного моря. Клімат на території України став дуже теплим і посушливим [4, 31, 33]. Слов'яни в цей час орнаментували посуд у рідкісних випадках. Наприкінці піку посухи до кордонів з Сіверщиною підійшли вихідці з Азії. Вони принесли високорозвинене гончарство, що в разі перевершувало місцеве сіверянське. Посуд, виготовлений прийшлими людьми, був сприйнятий місцевими мешканцями не лише як елемент харчової, а й ритуальної культури. Ймовірно, під впливом чужоземної традиції, сіверяни усвідомили потрібність орнаментування власного посуду. На думку автора статті, цьому сприяло покращення клімату. Зображення на посуд в цей період наносили, щоб магічно впливати на цей процес. А оскільки клімат справді ставав сприятливішим для землеробства, орнамент з часом ускладнювався. Найбільше його піднесення припало на час після припинення імпорту гончарної продукції майстрів з півдня (на початку IX ст.) через припинення існування Хозарського каганату. В цей час сіверянські гончарі почали більш декорувати власні вироби, напевно, щоб заповнити ту нішу, яку перед цим займали імпортні. І хоча з часом сіверяни відкрили давньоруський вектор надходження кераміки для цього сектору, до кінця існування роменської культури орнамент місцевого посуду уже не збіднювався. Традицію багатого орнаментування було перервано лише близько першої третини XI ст., коли роменська культура була поглинута давньоруською. Можливо, християнізована, вона цілеспрямовано знищила «дикі», язичницькі гончарні традиції сіверян.

Посилання

1. Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула: Гриф и К°, 2000. – 264 с.
2. Коваленко О.В. Про орнаментацию посуды роменской культуры з Полтавы // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С. 77-80.
3. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1. – С. 52-76.
4. Левченко Д.І. Про вплив кліматичних змін на формування та поширення пенківської культури // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: ОДГВ «Полтавський літератор», 1993. – Вип. 1. – С. 30-31.
5. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа: Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1961. – № 104. – 382 с.
6. Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1907. – С. 38-90.
7. Приймак В.В. Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. – Полтава-Суми: Б.в., 1997. – 66 с.
8. Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII – поч. IX ст. – Суми: Сумська філія археологічного центру Лівобережжя, 1994. – 76 с.
9. Рахно К. Інтеграція нового посуду у простір дому: боснійсько-українська паралель // Нове життя старих традицій: традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. – С.365-369.
10. Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Яремченко В.А. Дослідження посаду Літописної Лтави: Інститутська гора. – К.-Полтава, 2009. – Частина друга. – 132 с.
11. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). К.: Наукова думка, 1975. – 168 с.
12. Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя в VII–XII вв. – К., 1992. – 216 с.
13. Цетлин Ю.Б. Критерии отделения орнамента от неорнамента на глиняной посуде // Тверской археологический сборник. – Тверь: изд-во Тверского государственного объединенного музея, 2000. – Вып. 4. – Т. 1. – С.251-259.

Щербань А.Л. Декор лепной посуды у летописных северян

Коротко охарактеризованы элементы, композиции, эволюция орнаментов лепной посуды северян (волинцевская и роменская археологические культуры). Дана авторская версия относительно определения причин появления, распространения и исчезновения традиции богатой орнаментации их керамики.

Ключевые слова: гончарство, лепная посуда, декор, северяне.

Shcherban A.L. The decoration of the hand-made earthenware of the Siverian from the Chronicles

The elements of composition, the evolution of ornaments of the hand-made earthenware of the Siverian (Volynitsevo and Romny archaeological culture) are briefly described in the article. The author's version about the determination of the causes, the spread and the disappearance of the rich tradition of the ornamentation of their ceramics is given.

Key words: pottery, hand-made earthenware, decor, the Siverian.

22.02.2011 p.